

Микола Жарких

ПЕРШИЙ МЛИНЕЦЬ АРХЕОЛОГІЇ КОЗАЦТВА

Археологія доби українського козацтва XVI-XVIII ст. / Відп. ред. Д. Я. Телегін. [Автори] І. С. Винокур, О. М. Титова, І. К. Свєшніков та інші. – К.: Інститут змісту і методів навчання Міносвіти України, 1997. – 336 с.

Всі добре знають, що археологія в Україні вивчає період від появи людини до появи хана Батия. Все, що трапилось бодай на п'ять хвилин пізніше, ніколи не входило в коло зацікавлення українських археологів. Причини такої ситуації ми зараз не обговорюємо, але її ненормальність завжди була самоочевидною – особливо у порівнянні з археологією Росії, яка для післябатиєвого періоду має чималі здобутки (згадаймо хоча б цілу школу золотоординської археології Г. О. Федорова-Давидова). Зараз ця ситуація почала змінюватись на краще. В незалежній Україні ігнорувати археологічні пам'ятки, пов'язані із зародженням державної нації, стало вже не тільки ненауково, але й політично незручно. Отже, постало **нове для українських археологів** питання дослідження цих пам'яток, і перш за все – розробки методики такого дослідження, ба навіть – назви нової археологічної дисципліни. Пропонувались назви «археологія післямонгольського часу», «пізньосередньовічна археологія», «археологія доби козацтва» та інші. Кожен із цих термінів не дорівнює іншому, а відбиває тільки якусь частину нового предмету, ігноруючи решту. Як відомо, неусталеність понять відбиває неусталеність уявлень про сам предмет і відповідно – неясність із визначенням археологічних пам'яток, що репрезентують ту чи ту дисципліну.

Рецензована книга, згідно з заявою Авторів, є *першою роботою такого плану в українській історіографії* (с. 5). Розглянувши представлений у ній матеріал, я спробую визначити, що ж нового внесла ця праця у становлення нового напрямку археології. Оскільки на її титулі зазначено, що вона рекомендується Міністерством освіти України як навчальний посібник, я розглядатиму її саме як посібник, а не як наукову монографію. Як відомо, пишучи посібник, автори не зобов'язані подавати нове освітлення предмету – годі ясно викласти усталені погляди й зазначити дискусійні питання. Отже, погляньмо під цим кутом зору на структуру праці.

Книга складається з 10 розділів та додатку, скомпонованих у такій послідовності:

1. *Біля витоків українського козацтва.*
2. *Січі, паланки, зимівники. Пам'ятки прикордонної служби. Поховання, цвинтарі й типи надмогильних монументів.*
3. *Знаряддя праці. Деякі специфічні ремесла козацької доби. Шляхи і засоби сполучення.*
4. *Кераміка та скляні вироби. Речі побуту і одяг козака. Люльки й дрібна пластика.*
5. *Озброєння козацьких військ. Обладунок бойового коня.*
6. *Архітектура XVI-XVIII ст. в Україні.*
7. *Замки-фортеці Поділля й Волині XVI-XVII ст.*
8. *Нумізматичні пам'ятки XVI-XVIII ст.*
9. *Козацькі клейноди. Сфагістика і геральдика.*
10. *Образотворче мистецтво.*

Додаток: *Каталог історико-археологічних пам'яток і пам'ятних місць козацької доби.*

За обсягом тексту загальний історичний нарис (розділ 1) займає 4% книги, власне археологія (розділ 2) – 9%, речовий комплекс (розділи 3-5) – 26%, історія мистецтва (розділи 6, 7, 10) – 18%, допоміжні історичні

дисципліни (розділи 8-9) – 15%, пам'яткознавство (дода-ток) – 29%.

Навряд чи така структура дає підстави говорити про нову науку. Як бачимо, зміст книги є значно шир-шим, ніж її заголовок, бо історія архітектури чи нуміз-матика ні з якого боку не є археологією (хіба що в сенсі «археології» середини ХІХ ст., коли нею вважали все, що стосується матеріальних решток старовини).

Поза тим залишається неясним, хто ж має вивча-ти археологічні пам'ятки з 1240 по 1500 рік. Невже для цього доведеться відкривати ще одну науку? Плутаючись у цьому протиріччі, автори в низці описів речового комп-лексу виходять за встановлені ними хронологічні межі, подаючи матеріал з ХІV-ХV століть. Вибір же 1500 року як нижньої хронологічної межі взагалі незрозумілий, бо першою справді козацькою археологічною пам'яткою є городок на Малій Хортиці 1550-х років.

Враження нечіткості посилюється понятійною плу-таниною між «археологією козацтва», «археологією за-порозького козацтва» та «археологією доби козацтва». Позатим, від «доби козацтва», навіть коли її обмежити ХVІ-ХVІІІ ст., збереглося більше категорій пам'яток, ніж зафіксовано в книзі, до якої не потрапили пам'ятки Криму й турецьких міст Причорномор'я (з них Ізмаїл та Очаків уже почали досліджувати), населені пункти Гетьманщини (нині досить жваво вивчається, наприклад, Батурін), пам'ятки російського фортифікаційного будівництва в Україні у ХVІІІ ст. та ін. (цей перелік можна було б продовжувати і продовжувати). Дивно, але в книзі не охарактеризоване як археологічна пам'ятка поле Берестецької битви – єдиний поки що комплекс, котрий упродовж довгого часу вивчався власне як пам'ятка козацтва і, зрештою, дав чи не три чверті речового матеріалу, згаданого в посібнику.

Втім, ці міркування можна зарахувати до диску-

сійних. Натомість таким м'яким окресленням не обійдеться, коли мова піде про друкарські, а особливо фактичні помилки. Щодо перших, то складається враження, що книгу ніхто не потрудився прочитати на стадії верстки. Відтак, студент дізнається про існування *Д. Вишневецького* замість *Вишневецького* (с. 7) і *М. А. Максимовича* (там само), котрого, як відомо, звали Михайлом Олександровичем. Трохи далі натрапимо на хана *Тахтамиша* (який насправді був *Тохтамишем*) і довідаємось, що 1606 р. козаки зруйнували *Кілікію* (с. 20) замість *Кілії*. На с. 27 козацька сторожа замість бекетів стала спиратися на *об'єкти*; на с. 30 м. Золочів отримало редуковану назву *Злочів*; на с. 76 крилаті козацькі миски названо *крилатими* і т. д. Не менш цікаві несподіванки чекають на читача й далі, і хоча перерахувати їх усі не сила, але на деяких, особливо пізнавальних і корисних для студентів, таки варто зупинитися. Наприклад, гетьман Крутневич отримав нове прізвище – *Круткевич* (с. 196), місто Скала Подільська перейменувалось на *Скелю Подільську* (с. 163), кримську монету акче представлено як *анче* (с. 176), а на Богородицю замість омофора вдягнуто *амофор* (с. 210). Ще більше не повезло киево-могилянцям: гравюру Івана Щирського на тезі митрополитові Колачинському визначено як гравюру *І. Ширинського на пошану П. Калачинського* (с. 228). Тож не дивуємось, натрапляючи далі на *Хоменка* замість *Ханенка* (с. 231), на *Яна Гуасного Гербурта* замість *Яна Щасного* і т. д. – від першої до останньої сторінки.

Утім, визбирати всі ляпсуси такого роду навряд чи реально, тому перейдімо до помилок ще більш прикрих – фактичних. Виписую окремі з них підряд, по мірі перегортання сторінки за сторінкою:

• *М. Бельський писав, наприклад, що козаки є холопами...* (с. 6); *за польськими законами, селянин-холоп не мав ніякого права на землю* (с. 11). *Холопів Річ Посполита*

не знала, тільки хлопів, тобто селян, так що не треба власну плутанину в поняттях перекладати на Бельського;

• *П. І. Симоновський (1847)* (с. 6). Петро Іванович Симоновський (1717-1809) написав свій твір з історії України у 1765 р., а у 1847 р. він був надрукований;

• *Найранішою письмовою згадкою про українське козацтво є 1473 рік, коли, за даними Л. П. Коллі, козаками був пограбований купецький караван, що йшов з Угорщини в Кафу* (с. 8). У цій фразі помилковим є все. По-перше, не за даними Л. П. Коллі, а за дипломатичним листуванням; по-друге, на цей епізод вперше звернув увагу М. С. Грушевський у 1903 р.¹, а вже потім, у 1917 р., про нього писав Л. П. Коллі² (вичерпний аналіз справи подав у 1927 р. М. Л. Ернст³). По-третє, скарга про грабунок датована 1474, а не 1473 р., арешт же майна московських купців у Кафі як контрзахід стався в 1470-1471 рр. (Ернст, с. 171); отже, сам епізод мав місце перед 1470 роком. По-четверте, пограбований караван ішов не з *Угорщини в Кафи*, а з Москви до Кафи. По-п'яте, в листуванні ніде не говориться про українських козаків: кафіяни вважали винуватцями московських козаків, а московські дипломати наполягали, що це вчинили татарські козаки;

• *Нащадки Ярослава Суздальського правили тут [у Києві] до 1271 р.* (с. 8). Правили, але не тут, не в Києві;

• *Великий князь Гедимін поширив свій вплив на Галичину і Волинь* (с. 8). В чому це «поширення» проявилось? У Галицько-Волинському князівстві до 1340 р. правив князь Юрій (Болеслав) Тройденевич з мазовецького княжого дому, до якого Гедимін не мав стосунку;

• *За Вітовта було засновано фортеці Кременчук, Мишуурин Ріг, Дашів (Очаків), Хаджибей* (с. 9). Таки засновано, але не за Вітовта. Фортеця у Кременчуку поставлена 1590 р. польським урядом; у Мишуурині Розі її взагалі, наскільки пригадую, не існувало. Фортеця в Очакові збудована Менглі-Гіреєм наприкінці XV ст.; фор-

тецю в Хаджибеї ініціював турецький уряд у 1764 році;

- *«Київська правда» стала основою литовського права* (с. 9). «Київська правда» – це газета Київського обкому КПУ. Напевно, автор хотів сказати «Руська правда», але щось йому завадило;

- *В 1471 р. польський король призначив намісником у Київ ляха Гаштовта ... полякам довелося брати місто з боєм* (с. 9). По-перше, Гаштовт – не «лях», а литвин; по-друге, Київ у 1471 р. перейшов під владу литовського великого князя Казимира, а не таємничих «поляків»;

- *Князь Володимир Ольгердович похований у [Києво-Печерській] лаврі* (с. 9). Досі місце поховання кн. Володимира вважалося невідомим. Джерело свого відкриття Автор, на жаль, не зазначив;

- *Кримське ханство виділилось зі складу Золотої Орди в кінці 14 ст.* (с. 9). Виділилось, але не в кінці XIV ст., а не раніше 1440-х років;

- *Литовський князь Вітовт сприяв виділенню держави Гірейів у Криму* (с. 10). Сприяв, але не Вітовт, а згаданий вище Казимир;

- *Вітовт разом з Тохтамишем воював проти Тамерлана... На р. Ворсклі в 1399 р. Тамерлан завдав поразки Вітовту* (с. 10). Воював, але не проти Тамерлана, а проти хана Темір-Кутлуга та його потужного еміра Едигея;

- *Фортеці, побудовані при Вітовті [в другій половині XV ст.] були захоплені татарами* (с. 10). Оскільки жодних фортець за Вітовта не будувалося, то й татарам не було чого захоплювати. Навпаки, Менглі-Гірей скаржився, що Литва позахоплювала його данників;

- *В 1608 р. П. Сагайдачний ... зруйнував місто Ахтіяр (там, де нині лежить Севастополь)* (с. 20). Зруйнував, але не місто, а маленьке татарське село Ахтіяр, на місці котрого справді згодом було засновано Севастополь;

- *Карл Маркс, як відомо, називав Січ козацькою*

християнською республікою (с. 20). Називав, але не Карл Маркс, а Микола Костомаров, якого Маркс конспектував;

- *Кожна з Січей була фортецею* (с. 20). Була, але не кожна. Наприклад, Еріх Лясота в 1594 р. докладно описав польовий табір (Feldlager) запорожців, нічого не згадуючи про укріплення;

- *Нова Січ була, по суті, середньовічним містом, де постійно проживало кілька десятків тисяч населення* (с. 21). Як можна називати містом фортецю, куди не допускались жінки? Кілька десятків тисяч населення теж належить списати на фантазію Автора;

- *Надання запорожцям земель підтвердив своїм універсалом Богдан Хмельницький* (с. 25). Підтвердив, але не Богдан Хмельницький. Давно доведено, що відповідний універсал – підробка⁴;

- *В 1711 р. Туреччина примусила Петра I відступитися від цих земель на користь запорозького козацтва* (с. 25). Примусила, але не на користь запорожців, а на власну користь. Запорожці під турецькою зверхністю автономії не творили, і кордон по р. Оріль вважався російсько-турецьким;

- *В Кодацькій, Самарській, Орельській і Протовчанській паланках були міста, села і хутори* (с. 25). Зимівники, хутори і, можливо, села справді були. А от міста на території Області Вольностей Запорозьких почали засновуватись лише після знесення Січі;

- *Зимівники вели фермерське товарне виробництво* (с. 26). З сучасних розвідок, присвячених господарству й торгівлі Запоріжжя, добре видно якраз повну відсутність «товарного виробництва»⁵;

- *Малюнок 7* (с. 37) зображує штурм Петром Сагайдачним Кафи. Підпис під ним повідомляє, що це взято з гравюри XVIII ст., хоча насправді йдеться про загальновідому гравюру з віршів на похорон Сагайдачного, виданих 1622 року;

• *Про одяг українського козацтва XVIII ст. дають уявлення малюнки О. Рігельмана, зроблені ним з натури* (с. 84). Зроблені, тільки не ним: див. коментарі до нового видання праці Рігельмана⁶;

• *Чигирин одержав магдебурзьке право в 1692 р.* (с. 138). Одержав, але не в 1692, а ще в 1592 році. На 1692 р. Чигирин лежав пустою, яка, згідно з умовами російсько-польського «Вічного миру» 1686 р., не повинна була заселятись;

• *А. Вестерфельд був присутній при зустрічі Я. Радзівіла з Богданом Хмельницьким у Києві у 1651 р.* (с. 213). Ця зустріч відбулась під Білою Церквою, а не в Києві;

• *Найяскравіший зразок портретного мистецтва XVIII ст. – портрет Василя Гамалії ... написаний в той час, коли Гамалія був у чині знатного військового товариша (з 1765 р.)* (с. 216). Олександр Оглоблин ще в 1972 р. переконливо довів, що на цьому портреті зображено не Василя, а Григорія Гамалію; учений датує портрет 1682-1696 роками⁷;

• *Француз де ла Фліз, який мандрував по Україні в 17 ст.* (с. 220). Не так мандрував, як жив, і не в XVII ст., бо помер 1861 року⁸.

Наведений перелік можна було б продовжити, але час іти далі – до списку пам'яток, який займає мало не третину книги. Проминемо друкарські помилки: ситуація тут, як і вище, невтішна. Поза тим, для мене залишився авторською таємницею принцип відбору населених пунктів, що сподобилися потрапити до цього переліку. Отже, запрошую читача на коротку екскурсію, знизуючи плечима разом зі мною:

• **Брацлав** – *переможний бій військ С. Наливайка з польською шляхтою* (с. 231). Та не було такого бою, просто загін Наливайка зайняв Брацлав;

• **Маслівка** – *підписання не вигідного для козаків миру з поляками 1648 р.* (с. 259). По-перше, не 1648, а 1638

р.; по-друге, на Масловому Ставі відбулося не «підписання миру», а оголошення козакам ординації, тобто сеймової ухвали, прийнятої в односторонньому порядку, якій мали підпорядковуватись козаки;

• **Озерна** [Білоцерківського району] – місце бою військ Богдана Хмельницького з кримським ханом в 1656 р. (с. 260). По-перше, не 1656, а 1655 року; по-друге, та Озерна розміщена не в Білоцерківському районі Київської області, а у Зборівському районі Тернопільської області, тобто на добрих 400 кілометрів західніше;

• **Переяслав** – база С. Наливайка в 1594-1596 рр. (с. 260). Наливайко проминув місто в 1596 р., утікаючи перед військом Жулкевського і зупинившись у ньому ледь на добу. Якщо це база...? Тут же: – місце обрання гетьманом І. Виговського в 1688 р. (с. 260). По-перше, не в 1688, а в 1657 році; по-друге, обрання відбулося у Чигирині, а не в Переяславі;

• **Кіровоград** – Єлизаветинська фортеця ... охороняв загін із 200 запорожців (с. 263). По-перше, не «Єлизаветинська», а св. Єлизавети; по-друге, фортеця була обсаджена виключно російським гарнізоном, бо мусила, серед іншого, здійснювати контроль над Запоріжжям;

• **Хашувате** – сотенне містечко Уманського полку 18 ст. (с. 267). У XVIII ст. ні Уманського полку, ні «сотенних містечок» у ньому не існувало;

• **Львів** – 1651 р. козацькі війська на чолі з Б. Хмельницьким захопили місто (с. 273). Богдан Хмельницький підступав до Львова в 1648 і в 1655 р., але обидва рази відступив, не захоплюючи його.

Як і вище, перелік помилок можна потроїти. Але краще перейдімося по випадках, коли присутність населеного пункту в перелікові не поясниш нічим, окрім незбагненого авторського вибору, схоже, продиктованого лише обізнаністю з тими чи тими томами «Історії міст і сіл». Отже:

• **Ситківці** – поблизу села проходить Чорний шлях (с. 232). Чорний шлях «проходив» уздовж не одного десятка населених пунктів, але честі потрапити в перелік удостоїлися тільки Ситківці, хоча й не причетні до «археології козацтва»;

• **Любочив** – з 1659 по 1664 рр. містечком володів колишній гетьман І. Виговський (с. 233). Мабуть, ідеться таки про Любомль, але не це головне. Виговському належала низка маєтків (як, втім, і решті гетьманів), але вони чомусь до переліку не включені;

• **Базар** – містечко, яке в 1656 р. Б. Хмельницький передав Київському Братському монастирю (с. 244). Богдан Хмельницький видав десятки універсалів різним монастирям на володіння маєтностями⁹, і чим за них «кращій» Базар?;

• **Вигурівщина** – село входило до Гоголівської сотні після 1649 р. (с. 257). Що цікаво, «після 1649 р.» кожне село та належало до якоїсь сотні. Правда, список вийшов би задовгий;

• **Голованівськ** – дерев'яна церква споруджена в 1764 р. (с. 264). Церков, споруджених в Україні у XVIII ст., гадаю, можна нарахувати тисяч зо три¹⁰. Чому саме Голованівській приділено таку особливу увагу (тим більше, що вона не збереглася)?;

• **Ручки** Гадяцького району – село подаровано Мазею полковому обозному С. Трощинському (с. 290). Див. згадки про безмежну кількість таких дарувань хоча б в «Описі старої Малоросії» Олександра Лазаревського. Чим вирізняються з-поміж них Ручки?;

• **Ставище** Коростишівського району – встановлено пам'ятний знак на честь козацького війська (с. 246). Яка саме подія дала підставу для встановлення таємничого пам'ятного знаку – невідомо.

Підкреслюю: у кожному з перерахованих випадків підставою для внесення населеного пункту до списку послужили **тільки** процитовані мною слова. З цього можна було б посміятися, якби не той очевидний факт, що автори підручника так і не встановили для себе, що ж слід вважати «пам'ятками доби козацтва». То яка тоді користь з підручника? І чи може взагалі така праця слугувати підручником? Як відомо, студент засвоює лише частку того, що знає професор. Але, судячи з рецензованої книжки, краще б і цього уникнути.

¹ Грушевський М. С. *Козаки в 1470-х роках* // Записки Наукового Товариства ім. Шевченка. – 1903. – Т. 56. – С. 1-6.

² Колли Л. *Падение Кафы: 1466-1475 гг.* // Известия Таврической архивной комиссии. – 1917. – № 54. – С. 129-171; 1918. – № 55. – С. 145-174.

³ Эрнст Н. Л. *Конфликт Ивана 3-го с генуэзской Кафой: к истории московско-крымской торговли и происхождения казачества* // Известия Таврического общества истории, археологии и этнографии. – 1927. – Т. 1. – С. 167-180.

⁴ Дорошенко Д. И. *Новые данные по вопросу о т. наз. реформе короля Стефана Батория* // Летопись Екатеринославской архивной комиссии. – 1911. – Т. 7. – С. 147-157.

⁵ Пор.: Пірко В. *Торгові зв'язки півдня України в XVI-XVIII ст.* // Україна в минулому. – 1994. – Т. 6. – С. 43.

⁶ Ригельман А. И. *Летописное повествование о Малой России.* – К., 1994.

⁷ Оглоблин О. *Два портрети діячів мазепинської доби* // Оглоблин О. *Студії з історії України.* – Нью-Йорк, 1995. – С. 162-178

⁸ Шубинський Й. В. *Історико-географічні рукописи де ла Фліза про Україну* // Український історико-географічний збірник. – 1972. – Т. 2. – С. 112-120.

⁹ Їх перелік див.: Харишин М. О. *Історія підпорядкування Української православної церкви Московському патріархату.* – К., 1995 р.

¹⁰ У моїй базі даних «Храми Поділля» зафіксовано 2700

храмів, з них не менше половини збудовано до 1800 р. А Поділля – це ж тільки частинка України.